

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

3/2025

Bekova N.J., Xolmurodova G.Q.,	Bobur ijodida Xo'ja Axror Valiy obrazi	82
Хажиева Ф.М., Рахимова Ш.Р.	Роль фрагментированной личности в романе «Трансатлантика» колума маккенна	86
Тўхсанов Қ.Р.	“Маснавий”да шер тимсолининг бадий ифодаси	91
MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Накимова М.И.	"Munshaot" toshbosma nusxasining matniy tahlili (muqaddima va 2-maktub misolida)	97
NAVOIY GULSHANI		
Bekova N.J., Zuxurova O.I.	Alisher Navoiy “Xamsa”sida besh raqamining ramziy-majoziy ma’nolari	101
TARIX *** HISTORY *** ИСТОРИЯ		
Orziyev M.Z., Boltayev O.O.	Jahon urushi davrida Buxoro va Turkistonda german-turk targ‘ibotchiligi	106
Qurbonov M.D.	Buxoro amirligi iqtisodiy hayoti Mirza Salimbek talqinida	111
Жуманазаров А.Р., Мамадалиева Н.С.	Амир Темур ва метрология: аниклик куч манбаи сифатида	116
Нафиддинова Х.Р.	Диний қадриятлар ва маросимларнинг миллатлараро муносабатларни ривожлантиришдаги ўрни	122
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK *** PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
Arslonov Z.D.	Yoshlar siyosatini amalga oshirishda yoshlarning funksional vazifasi	126
Xodjimuratova D.S.	Eronda parlament saylovlarining mamlakat siyosiy tizimiga ta’siri (tarixiy tahlil)	133
IQTISOD *** ECONOMY *** ЭКОНОМИКА		
Toyirov A.Y., Valiyev O.Sh., Ergashov Z.B.	Qishloq va shahar hududlari o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni bartaraf etish	138

Navoiy gulshani

ALISHER NAVOIY “XAMSA”SIDA BESH RAQAMINING RAMZIY-MAJOZIY MA’NOLARI

Bekova Nazora Jo'rayevna,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Zuxurova Oqila Ilhom qizi,

Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti magistranti

oqilazuxurova@gmail.com

Mumtoz adabiyot vakillarining asarlari shu kungacha oltin meros sifatida qadrlanishi bejizga emas. Sharq mumtoz she'riyati mazmun va shakl, poetik tasvir yo'li, vosita, obrazlar olami bilan o'ziga xos bir she'riyatdir. Ushbu she'riyatda ramziy-majoziy tasvir ustuvor yo'nalish va xususiyatni tashkil etadi. Shuning uchun unda so'z, timsol, rang, ohang bilan bir qatorda, raqamlar vositasida ilgari surilgan haqiqatlarning ramziy ifodalari ham alohida o'rin egallaydi. Alisher Navoiyning barhayot merosi necha asr o'tsa hamki, olimlarning nigohida bir zum tushmaydi. Undagi yangi ma'nolarni kashf etish orqali avlodlarga o'z ajdodlari haqida ilmiy ma'lumotlar berib boriladi. Adabiyotshunos olimlar S. Jumayeva, N. Komilov, M.Jo'rayev, N. Mallayev, I.Haqulovning ilmiy izlanishlarida Alisher Navoiy ijodida raqamlarning mohiyati o'z aksini topgan. Adabiyotshunoslar tomonidan asarlarda keltirilgan ikki, to'rt, yetti, to'qqiz, yuz, o'n sakkiz ming kabi raqam va sonlarning ramziy ma'nolari o'rganilib maqola va ilmiy ishlar chop etilgan. Alisher Navoiyning boy xazinasini o'qir ekanmiz, unda besh raqami bilan bog'liq ko'plab ishoralarni uchratishimiz mumkin.

O'zbek mumtoz adabiyotining nodir namunalarini meros qoldirgan Alisher Navoiy o'z asarlarida raqamlardan ramziy unsur sifatida keng foydalangan. Uning asarlarida raqamlar shunchaki miqdorlar emas, balki ular chuqur ma'naviy va falsafiy ma'nolarga kirish eshigi bo'lib xizmat qilgan.

Asarlardagi **bir** raqami islom ilohiyotining markazi yagona– Allohga ishora.

Ikki raqami moddiy va ma'naviy olam, tana va ruh, mahbub va mahbubani ifodalash uchun namoyon bo'ladi. Bu ikkilik qarama-qarshilikni emas, balki mavjudlikning bir-birini to'ldiruvchi tomonlarini ko'rsatish uchun mo'ljallangan. Jumladan, “Layli va Majnun” asarida ikki sarlavha timsoli ham yerdagi oshiqnlarni, ham qalbning ilohiy birlikka intilishlarini ifodalaydi.

Uch alohida ahamiyatga ega, chunki u ruhiy rivojlanish bosqichlarini ifodalaydi. Navoiy ko'pincha o'z qahramonlarining sayohatlarini shariat, ikkinchisi tariqat, uchinchisi esa haqiqat bosqichlaridan o'tkazadi.

To'rt ko'pincha moddiy dunyoda tugallanishni anglatadi - to'rt element, to'rt yo'nalish, to'rt fasl. “Farhod va Shirin” asarida qahramon Farhod o'zining haqiqiy ruhiy sayohatini boshlashdan oldin to'rtta hunarni puxta egallashi kerak. Bu yuqori ruhiy haqiqatlarga ko'tarilishdan oldin moddiy dunyoni tushunish zarurligini ko'rsatadi.

Beshinchi raqam alohida ahamiyatga ega, chunki u ko'p jihatdan namoyon bo'ladi. Uning “Xamsa”sida eng ko'zga ko'ringan bo'lsa-da, uning ahamiyati chuqurroqdir. Besh sezgi, besh barmoq, besh vaqt namoz. Bularning har biri ilohiy haqiqatni anglashga yo'l bo'lib xizmat qiladi.

Yetti raqami ostida juda ko'p ramziy ifodalar bor. Xususan, “Sab'ayi Sayyor” dostonida yetti raqami nihoyatda muhim o'rin egallagan. Bu doston zamirida Navoiyning o'zi aytganidek, har bir insonning baxt-saodat yo'lida o'zlashtirilishi lozim bo'lgan, insonparvarlik g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan yetti hikoya yotadi.

Navoiy asarlaridagi besh raqami ilohiylikning insoniy tajribasi bilan bog'lanadi. Bizning yer yuzidagi mavjudligimiz va ma'naviy haqiqat o'rtasidagi ko'prik sifatida tasavvur qilinadi. Navoiy tafakkuriga chuqur ta'sir ko'rsatgan islom an'analarda beshlik bir necha muhim jihatlarda namoyon bo'ladi. Musulmonlar har kuni besh vaqt namoz o'qiydilar, iymonning besh ustuniga amal qiladilar va namozdan oldin besh bora poklanishadi. Navoiy bu diniy beshlikni oddiy raqamlar emas, ular–inson hayotining mukammal ilohiy

tartibini ifodalagan deb biladi. Ana shu asosga tayangan holda o'zining "Xamsa" sini bir-biriga bog'langan besh doston tarzida tuzgan bo'lib, ularning har biri insoniy va ilohiy ishqning turli qirralarini o'rganadi.

Bo'lmag'ay erdi muyassar «Xamsa», ya'ni panj ganj

Qilmasa erdi madad holimg'a **besh oliy abo** [Alisher Navoiy. "Hayrat ul-abror". MAT.20 tomlik.7-tom. –T.: "Fan",1991, -B. 22].

"**Hayrat ul-abror**" axloqning besh toifasi orqali axloqiy va falsafiy haqiqatlarni o'rganib, asos bo'lib xizmat qiladi. Buni **shohlar, zodagonlar, oddiy odamlar, yoshlar va oqsoqollar** haqidagi hikoyalar orqali asosiy tamoyillarni o'rnatadigan ruhiy binoning birinchi qavatida ifodalanadi.

Navoiy ruhiy taraqqiyot uchun metafora sifatida besh hisni ham, ruhning besh darajasini ham "Hayrat ul-abror" da quyidagicha keltirib o'tadi:

Qasrda **besh rahba** muhayyo anga,
Bo'lg'ali har sori tamosho anga

Lek bu besh rahbada **besh korvon**,
Bir-biridek har biri bisyor don.

Har biri bir ravzada topib mahal,
O'z fanida har-biriga yo'q badal.

Biri **nazar ilmini** idrok etib,
Ayni safodin nazarin pok etib.

Biriga ish buki **eshitgach** samo',
Qilg'ay ani diqqat ila istimo'.

Biriga qilmoq bo'lubon **ta'm** dark,
No'shi hayot o'lsun, agar nishi marg.

Biriga har royiha aylab asar,
Xoh quruq nofau, gar mushki tar.

Birga gulu xor muassir bo'lub,
Sovug', isig'din mutaassir bo'lub.

Bosirau somiau lomisa,
Zoyiqau shomma bila xomisa.

Ushbu besh hisni ma'naviy yo'lning bosqichi sifatida taqdim etadi:

Ko'rish (Basar) – dastlab jismoniy ko'rishni ifodalaydi so'ng ruhiy tushunchaga aylanadi. Navoiy qahramon qanday qilib ilohiy haqiqatga moddiy ko'rinishdan tashqari "ko'rishni" o'rganishini ko'rsatadi. Ushbu o'zgarishni ko'rsatish uchun yorug'lik va zulmat metaforalaridan foydalanadi.

Eshitish (Sam') – jismoniy tovushlarni tinglashdan boshlanadi. Ilohiy donolikni eshitish uchun rivojlanadi. Belgilar dunyoviy she'riyatni tinglashdan ma'naviy ta'limotlarni tushunishga qadar rivojlanadi. Ilohiy rahbarlikning "jim nutqini" eshitish qobiliyati.

Hid (Shamm) –birinchi bo'lib jismoniy hid sifatida paydo bo'ladi. Ruhij mavjudlikni his qilish qobiliyatiga aylanadi. Navoiy bog' metaforalaridan keng foydalanadi

Ta'm – jismoniy ta'mdan boshlab ruhiy holatlarni "tatib ko'rish" ga aylanadi. Sharob va asal metaforalaridan foydalanadi.

Teginish (Lams) –dastlab jismoniy aloqa,so'ng ruhiy sezgirlikka aylanadi. Yakunida, ilohiy mavjudlikni "his qilish" qobiliyati namoyon bo'ladi.

"Farhod va Shirin" ilohiy ishqni tadqiq qilishda ishqiy ishq mavzusidan foydalangan holda bizni yuksaklikka olib boradi. Farhod qahramon ruhiy kamolotning besh bosqichidan o'tadi, ularning har biri turli xil sevgi turiga mos keladi - jismoniy jalb qilishdan sof ruhiy sadoqatgacha.

Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.

Firoqu rashku hajru oh ila dard,
Birar harf ibtidodin aylabon fard.

Borin ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o'ldi murattab [Alisher Navoiy. "Farhod va Shirin". MAT. 20 tomlik.8-tom.T.:
"Fan",1991, -B. 32]

Farhod ruhiy rivojlanishining besh bosqichi "Farhod va Shirin" dostonida quyidagicha namoyon bo'ladi:
Nafsi ammora (Buyuruvchi nafs) – Farhodning dastlabki holati, jismoniy go'zallikka, ya'ni Shirinning tashqi husni-jamoliga mahliyo bo'lish davri, ehtirosli va beixtiyor harakatlar bilan tavsiflanadi. Bu bosqichda Farhod o'z tuyg'ularini boshqara olmaydi.

Nafsi lavvoma (Malomat qiluvchi nafs) – Farhod o'z xatti-harakatlarini tahlil qila boshlaydi. Jismoniy ishq va ruhiy muhabbat o'rnatidagi ichki kurash.Vijdon va o'z-o'zini anglash rivojlanadi. O'z qilmishlarini tanqidiy baholay boshlaydi.

Nafs al-Mulhima (Ilhom beruvchi nafs) – Farhod ma'naviy ilhom ola boshlaydi. Uning muhabbati jismoniy tortilishdan yuqoriroq darajaga ko'tariladi. Donolik va ma'rifat shakllanadi. Ruhiy kamolot sari intilish kuchayadi.

Nafs al-Mutma'inna (Xotirjam nafs) – Farhod ichki osoyishtalikka erishadi. Muhabbat butunlay ruhiy tusga kiradi. Uning harakatlari ilohiy hikmat bilan yo'g'riladi. Moddiy dunyo tashvishlari uni bezovta qilmaydi.

Nafs al-Kamila (Kamil nafs) – Farhod ruhiy kamolotga erishadi. Ilohiy irodaga to'liq bo'ysunish. Insoniy va ilohiy muhabbatning mukammal uyg'unligi. Ma'naviy yuksaklikka erishish.

Navoiy Farhodning bu besh bosqichli ruhiy rivojlanishini asarda turli voqealar, sinovlar va ma'naviy izlanishlar orqali ko'rsatib beradi. Har bir bosqich Farhodning oldingi holatidan yuksakroq darajaga ko'tarilishini ifodalaydi. Navoiyning nazdida besh hissiyotimiz moddiy va ma'naviy olamlarni tushunish uchun darvoza bo'lib xizmat qiladi. U o'z asarlarida ko'pincha har bir tuyg'uni sof jismoniy qobiliyatdan ilohiy haqiqatni idrok etish vositasiga aylantirish mumkinligini tasvirlaydi.

"Layli va Majnun" bu izlanishni chuqurlashtirib, yerdagi ehtirosning ma'naviy ehtirosga aylanishini ko'rsatadi. Hikoya sevgining besh bosqichidan o'tadi, ularning har biri avvalgisidan ko'ra nozikroq ifodalanadi.

"Sab'ayi sayyor" yetti qasr, yetti musofir, yetti rang bilan yetti raqamga e'tibor bergandek tuyulishi mumkin, ammo Navoiy har hikoyatda beshta axloqiy saboq tuzib, sonlarning murakkab o'zaro ta'sirini yaratadi.

"Hayrat ul abror" dostonida payg'ambarimiz Muhammad s.a.v ga bag'ishlab beshta yoziladi. Bu besh na't "Xamsayi jalila"ga ishora bo'lib, boshqa payg'ambarlarga berilmagan xislatlar hisoblanadi.Bular:

Javome'ul Kalim – so'zlarning qisqa va serma'no bo'lishi, oz so'z bilan ko'p ma'no anglatish qobiliyati, hikmatli so'zlar aytish xususiyati, qisqa iboralar orqali chuqur mazmun ifodalash;

Nusrat bir-ru'b – dushmanlarning bir oylik masofadan qo'rquv hissi, g'ayridinlarning musulmonlardan hayiqishi, ma'naviy kuch-qudrat bilan g'alaba qozonish, ruhiy ta'sir ko'rsatish qobiliyati;

G'animatlar halol qilinishi – urushda qo'lga kiritilgan o'ljalarning halol bo'lishi. Oldingi payg'ambarlarga halol qilinmagan narsalarning halol qilinishi, g'animat mollaridan foydalanish huquqi, o'ljalarni taqsimlash tartibi;

Yer yuzining masjid va pokiza qilinishi – Har qanday joyda namoz o'qish mumkinligi,butun yer yuzining sajda qilish uchun yaroqliligi, tayammum qilish imkoniyati, ibodat uchun maxsus joyning shart emasligi;

Shafaat – qiyomat kunida ummatiga shafaat qilish huquqi, gunohkor mo'minlarga yordam berish, jannatga kirish uchun vositachilik qilish, ummatiga rahm-shafqat ko'rsatish;

Bu besh xislat ummatiga ko'rsatilgan alohida inoyat bo'lib, mo'min-musulmonlarga islom dinining yengillik va qulayliklarini ko'rsatadi.

Navoiy asarlarida **"besh kun"** iborasi ko'plab uchraydi.

Dahr sudidin tama' uzkim, ziyone besh emas,
Umrni tutqil g'animatkim, zamone **lesh emas.**

Yuqoridagi baytda "besh kun" va "besh emas" iboralaridagi so'z o'yini – **tajnis san'ati** alohida diqqat talab qiladi. Bunda shoir "besh" so'zining forsiy va turkiy ma'nosini qo'llagan. Birinchi misradagi "besh" so'zi "ko'p, ortiq, ziyod" ma'nolarini ifodalaydi. Ikkinchi misradagi "besh kun" iborasi Xoja Abdulloh Ansoriyning «Ilohiynoma» asarida quyidagicha izohlanadi:

Birinchi kun "yavm ul-mafqud" – o'tgan kun, yo'qotilgan vaqt;

Ikkinchisi "yavm ul-mashhud" – bugungi kun bo'lib, har bir kishi bu lahzalardan to'g'ri foydalana bilish, oxiratga tayyor turishi, nafs bilan kurash olib borib, axloqini tuzatib borishi lozim;

Uchinchi kun "yavm ul-mavrud" - ertangi kun deya atalib, bu kun nasib etish-etmasligi hali noma'lum;

To'rtinchi kun "yavm ul-mav'ud" – va'da qilingan kun;

Beshinchisi "yavm ul-mamdud" – Hisob kuni, Qiyomat kuni;

Xatm anga oyini risolat tamom,
Din aning islomi-yu bas vassalom.

Keldi **beshinchi** anga yavmul-hisob,
Dema hisob, aytki **yavmul-azob.**

Mu'taqid o'lmoqki **qiyomat** bo'lur,
Qilg'onidin elga nadomat bo'lur.

Navoiy asarlarida besh raqami sayyoraga ishora sifatida ham qo'llaniladi.

..Bahrom ko'rib biyik janobin,
Tashlab qilichin, o'pub rikobin.

Birjisqa chun etib rikobi,
Ish ang'a saodat iktisobi.

Soyislig'iga Zuhul urub fol.
Gaz dastasi bila qo'lida girbol.

Savru Hamal aylabon fig'onlar,
Qurboni aning qilurga jonlar [Alisher Navoiy. "Sab'ayi sayyor". MAT. 20 tomlik.10-tom.T.: "Fan",1991, -B. 46].

Ilmi nujumda beshinchi sayyora bu – Mirrix. Forslarda Bahrom, yunonlarda Mars sayyorasi. Uni urush homiysi hisoblaganlar. Qadimgi ilmi nujumga ko'ra Bahrom beshinchi falak sayyorasi bo'lib, yerdan kichik, to'rtinchi o'rinda turadi. Bu baytda shoir Muhammad payg'ambar Me'rojga ko'tarilganda, uni ko'rgan Bahrom qo'lidan qilichini tashlab, otining rikobi - uzangisini o'padi, deya ta'riflaydi. Shoir bu voqeaning mushohidlari sayyoralar edi, demoqchi bo'ladi.

"Besh gani" iborasi ham Navoiy asarlarining ajralmas bo'lagi hisoblanadi.

Ayo gavharim konining gavhari,
Munir axtarim burjining axtari.

Necha avji hashmat uza fosh sen,
Manga nisbat ichra qarindoshsen.

Bu **besh ganjdinkim** ushottim tilsim,
Necha gavhar aylay sanga dog'i qism [Alisher Navoiy. "Saddi Iskandariy". MAT.20 tomlik.11-tom.T.: "Fan",1991, -B.212].

NAVOIY GULSHANI

"Besh ganj" birikmasi besh ma'naviy xazina, besh nodir durga o'xshatish, besh qimmatli boylik, adabiy merosning bebaho durdonalari sifatida o'z ustozlariga ishora sifatida, "Xamsa" an'anasini ko'rsatishda va ma'naviy merosni ulug'lashda qo'llagan.

Raqamli timsollarning yuqoridagidek murakkab qo'llanishi tufayli Navoiy asarlari nafaqat adabiy manba, balki puxta tuzilgan ma'naviy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Besh raqami ham tizimli tamoyil, ham ramziy kalit bo'lib, o'quvchilarga jismoniy tushunishdan ma'naviy tushunishga yo'lni tanlashda yordam beradi. Shakl va ma'noning bunday uyg'unligi Navoiyning chuqur falsafiy va ma'naviy haqiqatlarni yetkazishda raqamli timsollardan foydalanish mahoratini ko'rsatadi.